

Małgorzata Kurianowicz
Białystok

Początki drukowanej Biblii słowiańskiej na terenie Rusi Moskiewskiej*

Periodyzacja Biblii słowiańskiej często odbywa się na zasadzie przeciwstawienia sobie dwóch okresów: okresu Biblii rękopiśmiennej oraz okresu Biblii drukowanej¹. Jednak, jak stwierdza rosyjski historyk literatury staroruskiej i kulturoznawca D. Lichaczew: „Historia książki jest jedna. Nie może być ona rozbita na dwie odrębne historie”². Twierdzenie to znajduje swoje odzwierciedlenie przede wszystkim w dziejach samych tekstów. Teksty rękopiśmienne i drukowane nie tylko doskonale współlistniały w jednej księdze, ale bardzo często przenikały się, a ich rozwój przebiegał w ścisłej harmonii. Przykładem takiej symbiozy jest m.in. drukowana Biblia Ostrogska (1581), w której odnaleźć można liczne rękopiśmienne uzupełnienia naniesione ręką późniejszych właścicieli czy też samych czytelników. Według E.L. Niemirowskiego, książka drukowana z rękopiśmiennymi uzupełnieniami jest jednym z etapów na drodze prowadzącej do supremacji drukarstwa³. Tak więc podejmując temat historii drukowanej Biblii w państwie moskiewskim, nie można pominąć wpływu tradycji ksiąg rękopiśmiennych, gdyż dzieje drukowanego Pisma Świętego są z nią nierozzerwalnie związane.

Władze cerkiewne od dawna podejmowały próby korekty ksiąg cerkiewnych. Jak ilustruje to arcybiskup Filaret (Gumilewskij), zarówno metropolita Aleksy (1293/8–1378)⁴, metropolita Cyprian (1376–1406)⁵, jak i arcybiskup

* Niniejsza publikacja finansowana jest ze środków MNiSW na naukę (projekt badawczy nr N N104 0577438).

¹ Podział taki przeprowadza w swojej pracy m.in. R. Curkan, zob. Р. Цуркан, свящ., *Славянский перевод Библии. Происхождение, история текста и важнейшие издания*, Санкт-Петербург 2001, s. 141.

² Д. С. Лихачев, *Задачи изучения связи рукописной книги и печатной*, [w:] *Рукописная и печатная книга*, Москва 1975, s. 3.

³ O powiązaniach tekstu rękopiśmiennego i drukowanego zob. Е. Л. Немировский, *Иллюминированный экземпляр Острожской Библии 1581 г. с рукописными дополнениями*, Труды Отдела древнерусской литературы, 1985, t. 38, s. 439–450.

⁴ Филарет (Гумилевский), архиеп., *Обзор русской духовной литературы. 862–1720*, Харьков 1859, s. 101–105.

⁵ Ibidem, s. 110–114.

nowogrodzki Genadiusz (1484–1504)⁶ włożyli wiele trudu i troski w to, aby przywrócić księgom ich pierwotny stan. Szczególne zasługi należy przypisać arcybiskupowi Genadiuszowi. Bez wątplenia za epokowe wydarzenie w historii słowiańskiej Biblii można uznać pojawienie się w 1499 r. w Nowogrodzie pierwszego pełnego przekładu Pisma Świętego na język cerkiewnosłowiański (tzw. Biblii Genadiusza). Bodźcem do jego powstania była zagorzała walka nowogrodzkiego arcybiskupa z heretykami⁷. Wprawdzie do tego czasu na Rusi pojawiały już tłumaczenia poszczególnych ksiąg Pisma Świętego⁸ (w następującej kolejności: Ewangelie, Apostoł, Psalterz, następnie kanoniczne księgi Starego Testamentu, księgi deuterokanoniczne⁹ i Apokalipsa), jednak nie istniał ani jeden rękopis, który zawierałby wszystkie te księgi połączone w całość¹⁰. Teraz Ruś otrzymała pełny rękopiśmienny tekst Biblii.

W pracach nad przekładem Biblii oprócz metropolity Genadiusza uczestniczył m.in. dominikanin Benjamin „z urodzenia Słowianin, ale z wyznania łacinnik”¹¹ – Dymitr Gierasimow, który zajmował się on przekładem z łaciny oraz tłumaczeniem przedmów. W związku z takim składem osobowym niektórzy badacze, m.in. I.E. Ewsiejew i J.S. Lurie¹², dostrzegają w tym przedsięwzięciu „rezultat wyznaniowego nacisku Rzymskiej Cerkwi”¹³. W swoich wywodach I.E. Ewsiejew idzie dalej argumentując, iż Benjamin przybył do Nowogrodu

⁶ Ibidem, s. 156–160.

⁷ А. А. Алексеев, *Текстология славянской Библии*, Санкт-Петербург 1999, s. 372–373.

⁸ Według autorów *Słownika encyklopedycznego* oddzielne księgi Biblii w języku cerkiewnosłowiańskim istniały już w XIII w. – zob. *Энциклопедический Словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона в 86 томах с иллюстрациями и дополнительными материалами*, ред. И. Е. Андреевский, К. К. Арсеньев, Ф. Ф. Петрушевский, Санкт-Петербург 1890–1907, [online] <www.vehi.net/brokgauz/index.html>.

⁹ Jest to grupa ksiąg i części ksiąg Starego Testamentu, które nie zostały włączone do żydowskiego kanonu Pisma Świętego, a znajdują się we wczesnych przekładach chrześcijańskich – zob. P.J. Achtemeier, *Encyklopedia Biblijna*, Warszawa 2004, s. 40–43.

¹⁰ *Энциклопедический Словарь*, [online] <www.vehi.net/brokgauz/index.html>. W momencie, gdy powstawała Biblia w przekładzie Genadiusza, podejmowane były też inne próby mające na celu zebranie wszystkich ksiąg w jedną. Efektem tych działań był rękopis moskiewskiego kopisty Iwaszki Czornowo oraz *Kodeks Supraski* (1502–1507). Zob. А.А. Алексеев, op. cit., s. 377; В.А. Ромодановская, *О целях создания Геннадиевской библии как первого полного русского библейского кодекса*, [w:] *Книжные центры древней Руси. Севернорусские монастыри. Сборник статей*, Санкт-Петербург 2001, s. 278–305; Р. Цуркан, свящ., op. cit., s. 181–182.

¹¹ Филарет (Гумилевский), архиеп., op. cit., s. 161.

¹² Zob. В.А. Ромодановская, *Геннадиевская Библия: борьба с жидовствующими или католическая экспансия? О целях создания полного библейского кодекса*, [w:] *Библия в духовной жизни, истории и культуре России и православного славянского мира. К 500-летию Геннадиевской Библии*, Москва 2001, s. 50–52, przypis 11.

¹³ Ibidem; В.А. Ромодановская, op. cit., s. 278–305; zob. także А.А. Алексеев, op. cit., s. 372–373.

w celu szerzenia „propagandy katolicyzmu przy pomocy księgi”¹⁴. Według niego pierwszym zwycięstwem katolicyzmu na rdzennie prawosławnych ziemiach było wprowadzenie do kanonu Pisma Świętego niekanonicznych ksiąg przetłumaczonych przez Benjamina. Samo tłumaczenie zostało sporządzone m.in. na podstawie łacińskiej Wulgaty, teksów greckich oraz hebrajskich.

Drobne prace nad tekstem Pisma Świętego trwały aż do 1504 r., do momentu odejścia z katedry metropolity Genadiusza. Zainteresowanie Biblią jako kodeksem ksiąg wzrosło dopiero w drugiej połowie XVI wieku¹⁵. To właśnie z tym XV-wiecznym rękopiśmiennym przekładem Pisma Świętego najsilniej związane są początki drukowanej Biblii słowiańskiej w całym państwie ruskim.

Wprowadzenie drukarstwa w Wielkim Księstwie Moskiewskim przypada na połowę XVI wieku i obejmuje epokę Iwana Groźnego (1530–1584). W rozpowszechnieniu drukowanych ksiąg cerkiewnych, wolnych od błędów i regionalnych odmian tekstu widział on jeden ze środków zmierzających do centralizacji władzy w państwie¹⁶. Również Sobór Stogławy w 1551 r. zwrócił uwagę na wypaczenia w świętych księgach wynikłe z błędów popełnianych przez niepiśmiennych kopistów. Przyłączenie nowych ziem zamieszkałych przez pogańskie narody zapoczątkowało chrystianizację tych terenów. Do tego jednak potrzebne były księgi, zaś otworenie oficyny miało dostarczyć ksiąg w większej ilości, poprawionych, zgodnych z tradycją i oryginałem¹⁷. Do tej pory zapotrzebowanie to zaspokajali mnisi i zawodowi pisarze, którzy wykonane przez siebie rękopisy sprzedawali na specjalnie do tego celu przeznaczonych bazarach i z tego się utrzymywali. To właśnie ten silnie rozwinięty na Wschodzie przemysł książki rękopiśmiennej według H. Szwejkowskiej był jedną z przyczyn tak wielkiego opóźnienia drukarstwa w państwie moskiewskim¹⁸.

W 1547 r. zapoczątkowane zostały starania zmierzające do sprowadzenia do kraju biegłych w sztuce drukarskiej cudzoziemców. Swój wzrok car skierował w stronę Niemiec i Danii. Gdy nie dało to oczekiwanych rezultatów, poszukiwania rozpoczęto wśród mistrzów rodzimych¹⁹. W 1553 r. powołano do życia pierwszą oficynę drukarską w północno-wschodniej Rusi. Działała ona w latach 1555–1568 w Moskwie. Pierwszymi drukarzami tej anonimowej typografii zostali najprawdopodobniej Marusza Niefiedjew oraz Wasiuk Nikiforow. Do chwili obecnej

¹⁴ И. Е. Евсеев, *Геннадиевская Библия 1499 г.*, Москва 1914, s. 15.

¹⁵ В.А. Ромодановская, *op. cit.*, s. 278–305.

¹⁶ *Historia literatury rosyjskiej*, red. M. Jakóbiec, Warszawa 1976, s. 113–114.

¹⁷ M. Heller, *Historia Imperium Rosyjskiego*, Warszawa 2005, s. 149.

¹⁸ H. Szwejkowska, *Książka drukowana XV–XVIII wieku. Zarys historyczny*, Wrocław – Warszawa 1987, s. 253.

¹⁹ *Ibidem*.

badaczom udało się ustalić, iż tylko 6 z niektórych ksiąg powstałych w tamtym czasie, a mianowicie: 3 ewangeliarze, 2 psalterze oraz 1 triod postny wyszły z tej oficyny²⁰. Historia działalności wydawniczej tej pionierskiej drukarni kryje w dalszym ciągu wiele zagadek.

Pierwsza w Moskwie udokumentowana oficyna, założona w 1563 r. „na polecenie dostojnego cara i wielkiego księcia Iwana Wasiljewicza całej Rusi”²¹, była prowadzona przez diakona Iwana Fiedorowa oraz jego współpracownika Piotra Mścisławca. Poza tym w XVI wieku w Moskwie pracowało kilku prywatnych drukarzy, np. Nikifor Tarasjew i Andronik Niewieża (syn Piotra Mścisławca), którzy prowadzili własne typografie. Wszystkie te cztery oficyny: drukarnia anonimowa (1555–1568), drukarnia Iwana Fiedorowa i Piotra Mścisławca (1563–1565), typografia Nikifora Tarasjewa (1568) oraz Andronika Niewieży (1587–1602) zajmowały się wyłącznie wydawaniem ksiąg w języku cerkiewnosłowiańskim. Były to zazwyczaj teksty niezbędne do wykonywania czynności liturgicznych czy też sprawowania sakramentów. Ostatecznie typografie te wydały wspólnie 22 księgi. Niestety pełnego wydania Biblii cerkiewnosłowiańskiej wśród tych pozycji nie odnajdziemy.

W XVII wieku na terenie samej Moskwy istniała już tylko jedna oficyna – tzw. Pieczatnyj Dwor (1614–1721), przemianowany później na Typografię Synodalną (1721–1917). Była to instytucja państwowa, zatrudniająca miejscowych drukarzy. Skoncentrowanie działalności wydawniczej w stolicy pod czujnym okiem cara i patriarchy miało służyć ujednoczeniu tekstów liturgicznych, od wieków zniekształcanych przez kopistów. W XVII wieku wydała ona łącznie 666 pozycji²². To, co charakteryzowało druk moskiewski, to wzorowany na rękopiśmiennych zabytkach zdobniczy styl i technika druku dwubarwnego²³ oraz posłowie umieszczane na końcu księgi. Wraz z pojawieniem się drukarstwa wzrosło też znaczenie *книжной sprawy*, tj. rewizji ksiąg cerkiewnych, w tym cerkiewnosłowiańskiego tekstu Biblii. Jednak pomimo tylu oficyn działającym

²⁰ Ibidem, s. 255, a także *История книги. Учебник для вузов*, ред. А.А. Говоров, Т. Г. Куприянова, 2001, [online] <www.hi-edu.ru/e-books/HB/12-1.htm>.

²¹ Cyt. za A. Naumow, *Teologiczny aspekt druku (na materiale najstarszych wydań cerkiewnosłowiańskich)*, [w:] *Rękopis a druk. Najstarsze druki cerkiewnosłowiańskie i ich stosunek do tradycji rękopiśmiennej. Materiały z sesji. Kraków 7–10 XI 1991*, Kraków 1993, s. 79–91.

²² A. Bolek, *Ogólna charakterystyka druków moskiewskich XVI–XVII wieku*, [w:] *Rękopis a druk. Najstarsze druki cerkiewnosłowiańskie i ich stosunek do tradycji rękopiśmiennej. Materiały z sesji. Kraków 7–10 XI 1991*, Kraków 1993, s. 201–210.

²³ Najpierw cały skład pokrywano farbą czarną, a następnie części, które miały być koloru czerwonego, ścierano i pędzlem lub małymi wałeczkami pokrywano farbą czerwoną. Na koniec wszystko za jednym razem odbijano w prasie – zob. H. Szwejkowska, op. cit., s. 255.

w XVI wieku, Ruś Moskiewska nie doczekała się pełnego wydania tekstu Nowego Testamentu²⁴. Co więcej, zarówno w wieku XVI, jak i w XVII w atmosferze burzliwych sporów wokół korekty i rewizji ksiąg świętych nie odważono się na wydanie zweryfikowanego pełnego tekstu Pisma Świętego. Nasuwa się pytanie: dlaczego? Przecież zaplecze drukarskie, zapotrzebowanie na Biblię i możliwość zbytu stwarzały doskonałe ku temu warunki. Próby niewątpliwie były podejmowane. Wystarczy wspomnieć metropolitę Cypriana, Maksyma Greka, patriarchę Filareta czy też Nikona.

Przyczyn mogło być kilka. Po pierwsze – jak wspomniano już wcześniej – silnie rozwinięta tradycja rękopiśmienna hamowała w pewnym stopniu rozwój drukarstwa, a tym samym powstanie pełnego, drukowanego kodeksu Pisma Świętego. Po drugie – dużą przeszkodę stanowiła cenzura carska i cerkiewna, o wiele silniejsza w Wielkim Księstwie Moskiewskim niż przykładowo na terenie południowo-zachodniej Rusi, gdzie teksty drukowane były w kilku kulturowych centrach (Lwowie, Wilnie, Ostrogu), a władze cerkiewne nie zawsze miały w nie wgląd. Na terenie Rusi Moskiewskiej centralizacja drukarstwa i cenzura powodowały niekończące się spory co do normalizacji tekstu oraz sprawiały, że droga do wypracowania konsensusu była dłuższa, trudniejsza, a tym samym oddalała w czasie powstanie pełnej wersji Biblii. Po trzecie – niewątpliwie dużą rolę odegrał strach władz przed reakcją ludzi na wprowadzane zmiany. Wierni byli przyzwyczajeni do świętej tradycji przekazywanej w Piśmie Świętym z pokolenia na pokolenie. Dlatego też każda zmiana wniesiona do tekstu mogła pociągnąć za sobą nieobliczalne dla Cerkwi skutki. Jak pokazała historia, rzeczywiście doszło później do rozłamu (tzw. *раскол*), który podzielił Cerkiew prawosławną na stulecia (pojawienie się „staroobrzędowców”).

Czynnikiem blokującym powstanie pełnego kodeksu Pisma Świętego w państwie moskiewskim mógł też być konserwatyzm języka tekstów z terenu wschodniej Rusi, tj. nowogrodzkich i moskiewskich. W odróżnieniu od korektorów zachodnich, którzy starali się wprowadzać do Biblii elementy języka rodzimego²⁵ oraz skolacjonować tekst cerkiewnosłowiańskiej Biblii z oryginałem greckim w nowym, europejskim (najczęściej weneckim) wydaniu, ignorując praktycznie rodzime księgi rękopiśmienne, korektorzy moskiewscy nie uznawali autorytetu Greków²⁶ i za podstawę do tłumaczeń przyjęli „stare”, „prawidłowe”

²⁴ A. Bolek, op. cit., s. 201–210.

²⁵ И. Е. Евсеев, *Очерки по истории славянского перевода Библии* (1916), [online] <http://bibliapologet.by.ru/statii/Slav_b.htm>.

²⁶ Grecy znajdowali się pod jarzmem tureckim.

przekłady z greki, tj. słowiańskie teksty rękopiśmienne²⁷. Wszystko to spowodowało, że po raz pierwszy wydana w Moskwie w 1663 r. Biblia była w dużym stopniu przedrukiem Biblii Ostrogskiej (1581), powstałej właśnie na terenie południowo-zachodniej Rusi. Nie było to wydanie zadowalające ani z punktu widzenia teologii, ani też języka. Rewizja ograniczyła się jedynie do zastąpienia przestarzałych słów i zwrotów nowszymi oraz wprowadzenia poprawek ortograficznych.

Liczne uchybienia (ros. *погрешности*), m.in. niedokładność tłumaczenia, opuszczenie niektórych wyrazów i całych wersetów biblijnego tekstu, dodanie wyrazów i zwrotów, których nie było w greckim wzorcu oraz pomieszenie kolejności biblijnych tekstów, sprawiły, iż dziesięć lat później, za czasów patriarchy Joachima (1674–1690) na soborze w 1673 r. postanowiono przetłumaczyć „Библию всю вновь Бетхій и Цовый Завиты съ книгъ греческихъ”. W tym celu do Moskwy przyjechał absolwent Akademii Kijowskiej Epifaniusz Sławinieckij. Przed śmiercią zdążył on wraz z powołaną przez siebie „komisją biblijną” ukończyć Pięcioksiąg oraz Nowy Testament (1673–1674)²⁸. Rewizja przekładu dokonana została m.in. na podstawie europejskiego wydania Septuaginty (Frankfurt, 1597 r., Londyn 1587 i 1600 r.), tzw. Czudowskiego Nowego Testamentu (XIV w.) autorstwa metropolity Aleksego (1293/8–1378) oraz Ewangeliarza z 1383 r. W przedmowie Epifaniusz Sławinieckij szczegółowo przedstawił cel swojej pracy i wskazał, w czym tkwi niedoskonałość moskiewskiego wydania Biblii z 1663 r.: „В Славянской Библии премногая суть прегрешения в речениях и разумении, не от хитрости, но от простоты и неведения, и несогласие величайшее с еллинского Седмдесятых преводников. Грех великий есть нам славею [...] и укоризна и безчестие крайнее от иностранных народов, яко не имамы Библии добре переведенныя, паче же в священном Евангелии премногая суть погрешения”²⁹. Dlatego też dokonując korekty starał się, aby słowiańskie tłumaczenie w sposób dosłowny odzwierciedlało grecki oryginał. Pośrednikiem w przekazaniu tych greckich wzorców był język cerkiewnosłowiański w swojej południowej (kijowskiej) odmianie,

²⁷ W praktyce rewizja odbywała się nie na podstawie greckich tekstów, a w oparciu o południowo-zachodnie wydania tych ksiąg Por. М.А. Бобрик, *Представления о правильности текста и языка в истории книжной sprawy в России (от XI до XVIII в.)*, „Вопросы языкознания” 1990, nr 4, s. 61–85.

²⁸ Po śmierci E. Sławinieckiego prace nad *Nowym Testamentem* były kontynuowane w latach 1678–1679 przez nowo powołaną komisję. Szerzej na temat zmian wprowadzonych przez E. Sławinieckiego zob. Т.А. Исаченко, *Новый Завет „Перевода и стяжания” иеромонаха Чудова монастыря Епифания (Славинецкого) после трети XVII в.*, „Вопросы языкознания” 2002, nr 4, s. 73–92.

²⁹ Cyt. za: И. Е. Евсеев, *Очерки по истории...*

który znał i którym posługiwał się sam Epifaniusz Sławinieckij³⁰. „Основной герменевтический принцип [...] (так называемый «буквализм») непосредственно вытекает из ситуации, заданной, с одной стороны, полемикой со старообрядцами, с другой – с латинствующими и протестантствующими [...]. Переводчикам предстояло дать новое толкование местам, превратно толкуемым старообрядцами (то есть оказаться в следовании греческим подлинникам более точными их интерпретаторами, чем сами начетчики-старообрядцы). С другой стороны, эта чрезвычайная (и, к сожалению, даже чрезмерная) степень точности была необходима для обличения «неправильности» (а значит и несправедности) новых западных переводов»³¹.

W rezultacie rewizyjnej działalności Epifanusza Sławinieckiego i jego współpracowników język cerkiewnosłowiański moskiewskiej redakcji uległ znacznym zmianom: po pierwsze – przybliżył się do językowej normy południowo-zachodniej Rusi, po drugie – uległ grecyzacji³² i po trzecie – w związku z tym, iż język cerkiewnosłowiański Rusi Moskiewskiej poprawiany był zgodnie z opisami języka cerkiewnosłowiańskiego, ujmującymi w reguły gramatyczne cerkiewszczyznę w południowej odmianie, rewizja ksiąg przyjęła czysto gramatyczny charakter. Pomimo iż przedsięwzięcie to nie było pod względem językowym do końca udane (błędy wcześniejszych pokoleń nie zostały poprawione)³³, pod koniec XVII wieku tłumaczenia Epifanusza Sławinieckiego i jego pomocników były uważane za wzorcowe i stawiane na równi z przekładem tzw. Czudowskiego Nowego Testamentu i z pracami Maksyma Greka.

Wiek XVIII niewiele zmienił w moskiewskiej drukarni. Wprawdzie oficynie opuściło prawie dwa razy więcej pozycji niż w wieku XVII – 1376 ksiąg, to trzon wydań nadal stanowiły księgi liturgiczne (67,5%)³⁴. Teksty o charakterze świeckim nieprzerwanie pozostawały poza obszarem zainteresowań drukarzy

³⁰ Б.А. Успенский, 2002, *op. cit.*, s. 420; М.А. Бобрик, *op. cit.*, s. 61–85. Oddziaływanie południowo-zachodniej tradycji uwidoczniło się w obszarze ortografii i ortoepii, a grecki wpływ zauważalny jest przede wszystkim na płaszczyźnie składni i częściowo morfologii. *Zob. ibidem*, s. 437.

³¹ Т.А. Исаченко, *Московская книжность XVI–XVII вв.: переводческая школа митрополичьего и патриаршего скриптория. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук*, Москва 2009, s. 20.

³² Należy tu zaznaczyć, iż w odróżnieniu od „drugiego wpływu południowosłowiańskiego”, którego efektem była grecyzacja i archaizacja języka, „trzecia fala wpływów” zaowocowała przede wszystkim grecyzacją wprowadzoną przez zwolenników patriarchy Nikona. Archaizacja została zachowana przez staroobrzędowców, którzy nie przyjęli reform i nawoływali do zachowania starych obrzędów. *Zob. Б.А. Успенский, 2002, op. cit.*, s. 412.

³³ И. Е. Евсеев, *Очерки по истории...*

³⁴ А. Боек, *op. cit.*, s. 201–210.

Typografii Synodalnej. Za osiągnięcie można natomiast uznać pojawienie się w 1708 r. pierwszego całościowego w państwie moskiewskim wydania Nowego Testamentu, które do końca wieku doczekało się aż 17 edycji³⁵. Najważniejszym wydarzeniem było jednak ukazanie się w Petersburgu w 1751 r. tzw. Biblii Elżbietańskiej. Prace nad tym przekładem zostały zapoczątkowane jeszcze za czasów Piotra I, kiedy to w 1712 r. powołano pierwszą (z siedmiu) komisję ds. korekty Pisma Świętego. Egzemplarze nowej Biblii rozeszły się bardzo szybko, w związku z czym postanowiono wznowić nakład. Jednak nie chodziło o mechaniczne powielenie pierwszego wydania. W celu udoskonalenia tekstu Święty Synod ponowną rewizję tekstu zlecił Gedeonowi Słonimskiemu. W 1754 r. przedstawił on ujawnione „типографские погрешности, речения, неправильные въ грамматическомъ сочетания, или непонятные по своей неупотребительности”³⁶. Następnie Warłaam Laszewskij zestawiał wskazane miejsca z greckim oryginałem. Niektóre z tych zmian zostały naniesione bezpośrednio do tekstu, inne umieszczono na marginaliach. To poprawione wydanie rewizji ukazało się w Moskwie w 1756 r. wprowadzając bez przedmowy, ale z licznymi, umieszczonymi przy każdej księdze „kunsztami” (ukr.), tj. rysunkami. Niestety nie zaspokoilo ono zapotrzebowania na Biblię. W dalszym ciągu, co potwierdza w swojej wypowiedzi P. W. Znamienski: „Вместо славянской Библии в семинариях употреблялась более доступная, хотя тоже довольно редкая, латинская Вульгата; пользование ею было тем удобнее, что и лекции и оккупации (учебные занятия) по богословию были на латинском же языке”³⁷.

Słowiańska Biblia nadal stanowiła rzadkość, praktycznie niedostępną i nie zawsze zrozumiałą³⁸ nie tylko dla prostych, ale również i duchownych osób, zbyt drogą dla seminaryjnych bibliotek. Nic więc dziwnego, że nie było mowy o studiowaniu czy też czytaniu Pisma Świętego tak wśród słuchaczy seminariów, akademii, jak i samego duchowieństwa. Oprócz niedużego nakładu kolejnym czynnikiem zaporowym w rozpowszechnieniu nowej rewizji Biblii była cena. W sumie w latach 1751–1814 została ona opublikowana 22 razy.

Podsumowując, można stwierdzić, iż proces powstawania pierwszego drukowanego wydania Biblii w języku cerkiewnosłowiańskim na terenie Wielkiego Księstwa Moskiewskiego był złożony i długotrwały. Chociaż to Ruś południowo-zachodnia jako pierwsza wydała w Ostrogu pełną wersję Biblii słowiańskiej,

³⁵ Ibidem.

³⁶ И.А. Чистович, *Исправление текста славянской Библии перед изданием 1751 года*, Москва 2006, s. 510.

³⁷ Cyt. za: Б.А. Тихомиров, *Метаморфозы славянской Библии*, „Вода живая” 2007, nr 10, s. 59–63.

³⁸ Teksty sprzed 1751 r. nie zawierały podziału na wersety, co znacznie utrudniało ich odbiór.

to również powstały prawie sto lat wcześniej na terenie północno-wschodniej Rusi pierwszy rękopiśmienny kodeks Pisma Świętego, tzw. Biblia Genadiusza, wywarł ogromny wpływ na wszystkie wydania słowiańskiej Biblii. Tak więc proces formowania się drukowanej wersji Pisma Świętego w państwie moskiewskim przechodził na linii: rękopiśmienna Biblia Genadiusza (1499) – Biblia Moskiewska (1663) – Biblia Elżbietańska (1771) z szerokim wykorzystaniem tłumaczenia powstałego na terenie południowo-zachodniej Rusi – Biblii Ostrogskiej (1581).

Резюме

История печатания славянской Библии в Московской Руси

В данной статье прослеживается история старопечатной церковнославянской Библии в Северо-Восточной Руси. Автор пытается найти ответ на вопрос почему это государство, несмотря на удобные обстоятельства (печатная база, спрос на Библию, возможность продажи), не было в состоянии первым напечатать славянский текст Библии.

Summary

Slavic translations of the printed Bible in The Grand Duchy of Moscow

The article deals with the history of translation of the printed Bible into Church Slavic language in The Grand Duchy of Moscow. The first complete manuscript collection of Biblical books in the Church Slavic language was completed in The Grand Duchy of Moscow in 1499 under the auspices of Archbishop Genady of Novgorod (1484–1504). However, the first printed Bible appeared not in The Grand Duchy of Moscow but in south-west Rus – Ostrog Bible (1581). The first printed Bible from The Grand Duchy of Moscow was just reprinted from Ostrog Bible in 1663. The article is the attempt to analyze reasons why the first printed Church Slavic Bible did not appear in The Grand Duchy of Moscow.